

İsmayıl Temiroğlu
DİLİN ADLANDIRMA (NOMİNASIYA) FUNKSIYASINDA
MƏNTİQİ-LİŊVİSTİK AMİLLƏR

Hər bir dildə maddi və mənəvi mədəniyyət predmetlərini, müxtəlif şeyləri, artefaktları adlandırmaq, işarələmək üçün dilin müxtəlif səviyyələrinin faktlarından istifadə olunur. Bu vasitələrin öyrənilməsi üçün ayrıca linqvistik fənn kimi formalaşan və semasiologiyanın tərkibinə daxil olan onomastika XX əsrin əvəllərində Almaniyada Q.Şuxardt, P.Meringer, V.Meyer-Lyubke kimi tanınmış dilçilərin adı ilə bağlanır. Həmin illərdə “Sözlər və şeylər” (Wörter und Sachen) adlı jurnalda bu məsələnin müxtəlif yönəri ilə bağlı bir çox dəyərli, əhəmiyyətini indi də itirməyən silsilə yazılar çap olunmuşdu. Lakin dilçilik tarixində onomasiologiya müstəqil dilçilik sahəsi kimi həmin əsrin 50-ci illərində formalaşır. Bu dövr L.Veysgerber, V.Krauze, F.Dronzeyf, B.Kvodri, V. Fon Varttburq və b. araşdırmaları ilə səciyyələnir. Buraya Praqa dilçilik məktəbində adlandırma nəzəriyyəsi ilə aparılan araşdırmaları da ayrıca əlavə etmək lazım gəlir. Matezius yazırdı ki, ayrı-ayrı gerçəklik faktlarının adlandırma üsulları və vasitələrinin öyrənilməsində məqsəd təkə prosesini deyil, həm də adların bu və ya digər situasiyalarda cümlə daxilində birləşməsi qanunauyğunluğunu aşkarlamaqla bağlıdır. Bu mülahizədə sözə təkə dil sisteminin vahidi kimi, adlandırma vasitəsi kimi deyil, həm də nitq faktı kimi baxılması qabarıq nəzərə çarpdırılır. Buna görə də son 20-30 ildə semantik dəyişmələrin təsnifatı fonunda törəmə (müstəqim deyil) metaforik nominasiyadan geniş bəhs olunur, müstəqim və dolayısı ilə adlandırmadan onomosioloji problem kimi danışılır, adlandırma tiplərinin psixoloji müxanizmi müəyyənləşdirilir, işarəyaratmaya linqvosemiotik rəkursdan yanaşılır. Linqvosemiotik həqiqə kimi adlandırmaya, onun mahiyyətinə müxtəlif nəzəri aspektlərdən qiymət verilir: 1) dil xüsusi növ işarə sistemi olduğu üçün onun vahidləri ikili struktura, ikiqat işarələməyə malikdir, həm nominativ vahidlər sistemində (ilkin işarələmə), həm də predikativ vahidlərin tərkibində, nitqdə (ikinci, törəmə işarələmə); 2) insan dili mürəkkəb maddi ideal qurum kimi özündə obyektiv gerçəkliyə münasibətdə göstərmə və inikasetmə xassəsini birləşdirir; 3) obyektiv gerçəkliyin sözlərlə rəprezentasiyasının (təqdim etməsi) psixofizioloji əsası ikinci siqnal sistemi vasitəsilə reallaşır. Bu sahədə müxtəlif mübahisələr, cavabsız suallar olsa da, leksik vahidlərin onomosioloji aspektlərdən təhlilinin idrak aktı kimi obyektiv gerçəkliyə münasibəti nəzərə alınmadan mümkün deyildir. İdrak aktının əsas komponentləri nəzəri ədəbiyyatda belə sıralanır: “təfəkkür – dil – real gerçəklik”, “dil – əmək fəaliyyəti – cəmiyyət”. İlkin (müstəqim) leksik nominasiyanın qnoseoloji aspekti həmişə işarəetmə vasitələrinin gerçəkliyə üz tutmasından başlanır və gerçəklik faktları dil sisteminin faktlarına çevrilərək insanların düşüncə aləminin ixtiyarına verilir, müxtəlif semantik kateqoriyalar dildə danışanların ictimai təcrübələrini əks etdirir. Beləliklə, maddi gerçəklik ideallaşdırılaraq qazanılmış təcrübə biliklərin nəticələri dil vasitələrinin köməyi ilə maddiləşir, ifadə olunur. Fonetik söz real predmetlərin, şeylərin təmsilçisinə, əvəzləyicisinə çevrilir ki, işarələnmə, göstərmə prosesində bu cəhət dilçilərin və filosofların həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Hələ qədim yunan filosoflarının (Kratil, Hermogen) mübahisəsinin də obyektində məhz bu fakt dayanırdı. Adlandırma zamanı ad və onun adlandırdığı obyekt arasında münasibətin müxtəlif şərhə (zərurət, mütləqlik, yoxsa razılaşıma, daxili bağın olmaması) müasir dövrümüzə də davam etməkdədir. Yunan filosoflarının işarəyaratma prosesində nəzəri baxımdan mühüm dəyər daşıyan fikirləri üç cəhətdən diqqətə çarpdırılır: 1) insanın dili və dərkətmənin (idrakın) qarşılıqlı münasibəti, 2) işarələnən (göstərilən) predmetlə ad arasındakı əlaqənin səciyyəsi, 3) etnosun (dil daşıyıcılarının) hər bir üzvündə adlandırılan şeylər barədə invariant təsəvvürün varlığı. Bu cəhətlərin fərqli yöndən interpretasiyası antik dövr filosoflarından gələn təmayülün ardıcılığını bir-birinə zidd olan iki qrup – nominalistlər və realistlər ətrafında toplayır.

İşarəyaratmanın şəraiti, komponentləri barədə danışmadan əvvəl, işarə anlayışının (faktının) nəzəri dilçilikdə mövcud müəyyənləşməsinə toxunmaq lazımdır. L.Yelmslyev işarə anlayışına belə tərif verir: işarə, hər şeydən əvvəl, onunla səciyyələnir ki, o nəyinsə işarəsidir (1, 302). Olduqca ümumi səciyyə daşıyan bu tərifdə söz-ışarənin onomosioloji təbiəti əsla xatırlanmır. Rus dilçiliyində işarə, sözyaratma ilə çoxlu sayda mülahizələr içərisində nisbətən ətraflı və dəqiq definisiya ixtisasca filosof olan L.O.Reznikovun mövqeyində əks olunur. Onun fikrincə, dil işarələri cəmiyyət tərəfindən yaradılan, sistem xarakteri daşıyan şərti qıçıqlandırıcıdır, sosial kollektivin hər bir üzvü tərəfindən məqsədli və şüurlu şəkildə işlədilir, təkə siqnalvermə funksiyası daşımaqla kifayətlənmir, həm də gerçəkliyə ümumiləşmiş, konseptual əks etdirən siqnikativ vasitə kimi işlədilir (2, 143).

İşarənin bu əhatəli fəlsəfi şərhinə linqvistik yozum verilsə, təxminən belə bir mənzərə yaranır: işarə fonemlərin, yaxud qrafemlərin sabit ardıcılığıdır, dil sisteminə müəyyən konseptual məzmunu malikdir, dil daşıyıcılarında eyni təsəvvürü (məfhumu) canlandırır, bu canlanan məfhum dil vahidinin mənasıdır və söz işarənin statusunu müəyyənləşdirir. Nəticədə söz işarə kommunikasiya məqsədilə dildə sistem (ilkin), nitq aktlarında isə törəmə (ikinci) mənasını aktuallaşdırır. İşarəyaratma aktını və şəraitini əyani göstərmək üçün söz işarənin dil statusunun əsas səciyyəsinə belə göstərmək olar:

№	Söz işarənin xassələri	Sözyaratma vasitələri və şəraitinin eksplikasiyası (anlaması)
	Söz-ışarə maddidir.	Fonem, yaxud qrafem ardıcılığı
	Mənaya malikdir (ikitərəflidir).	Fonemlərin düzümü, məzmunu görə paylaşmasıdır (ilkin göstərilmə).
	Sistem xarakterlidir.	İşarənin formasının göstərməni yalnız müəyyən sistem (mikrosistem) daxilində ortaya çıxır.
	Mahiyyətinə və işarələnməsinə görə	Söz işarə bütünlükdə dil ümumiliyində yaradılır,

	sosialdır.	qəbul olunur və istifadə edilir.
	Şerti qıcıqlandırıcılıq (açıqlama) xassəsinə malikdir.	İşarənin forması ilə onun mənası arasındakı əlaqə dolayısı ilə şüurla mümkündür, yaddaşda möhkəmlənmiş, şərti refleks həddində avtomatlaşmışdır.
	İşarətmə funksiyası yerinə yetirir.	Söz işarə gerçəkliyin birinci siqnalının siqnalıdır (göstərən), yəni maddi gerçəkliyin predmetləri barədə təsəvvürlərimizdir.
	Siqnikativ funksiya daşıyır.	Predmetlər sinfinin məfhumu məzmununu ifadə etməklə, həm də müvafiq siniflərə daxil olan predmetlər barəsində toplanmış bilikləri özündə toplayır.
	Kommunikativ məqsədlə identifikləşdirmə (eyniləşdirmə) funksiyası yerinə yetirir.	Söz işarə predmetləri reprezentləşdirici (nümayəndəsi, əvəzləyicisi) kimi onların eyniliyini qoruyur və törənmə mənalarmın (ikinci məna) əsası kimi çıxış edir, kommunikativ vahidlərin formalaşmasına bəis olur.

Araşdırıcılar, o cümlədən E.Benvenist işarəyaratmanı, ümumən sözün nəyinsə göstərənini, işarə edənini olmasının əhatəli tədqiq olunmamasını qeyd edərək iki cəhəti qabardır: söz işarə semiotik və semantik dəyərə malik olan vahid kimi. Semiotik deyərək E.Benvenist dil işarəsinə xas olan göstərmə, işarətmə üsulunu və ona dil vahidi olaraq bütövlük, tamlıq statusu verən cəhəti nəzərdə tutur. Bir tərəfdən işarə öz-özünün tam eyniliyini, digər tərəfdən başqa işarələrlə müxtəlifliyini qoruyur, dilin işarətməsi üçün zəruri olan əsasını təşkil edir. Semantik məzmun daşıyıcısı kimi işarə o zaman mövcud olur ki, dil kollektivinin üzvlər çoxluğu tərəfindən dərk olunsun və hər bir fərddə eyni assosiasiyamı, eyni təsəvvürü oyatsın. Bu üsulla göstərmə dilin başqa növ, özünəməxsus vahidyaratma mexanizmi kimi kommunikativ aktda formalaşan, üzə çıxan predikativ vahidləri nəzərdə tutur. Dilçilikdə işarə deyərək adətən predmetləri əvəzləyən, onların nümayəndəsi olan söz göz önünə gətirilir. Birinci cərgəyə daxil olan sözlə göstərən kimi ikinci sıraya daxil olan cümlə arasındakı fərqi Benvenist yekun olaraq belə müəyyənləşdirir: semiotik olan (işarə) tanınmalı, semantik olan (nitq) başa düşülməli, anlaşılmalıdır. Dilin əsl mahiyyəti ondadır ki, statik aspektlər (dil sistemində) müəyyən işarətmə funksiyası yerinə yetirən söz dilə xas olan qaydalar əsasında aktual vahidlər, cümlələr törətmə qabiliyyətinə malikdir, bu cəhətdən dil başqa işarələr sisteminin interpretasiyasında da iştirak edir və metadil rolunda çıxış edir.

Onomosioloji təhlil, hər şeydən əvvəl, sözün reprezentativ və identifikləşdirici funksiyasına yönəldilməlidir, bu istiqamətdə sözün dildə birbaşa nominativliyini möhkəmləndirən konseptual məzmunla fikir verilməlidir.

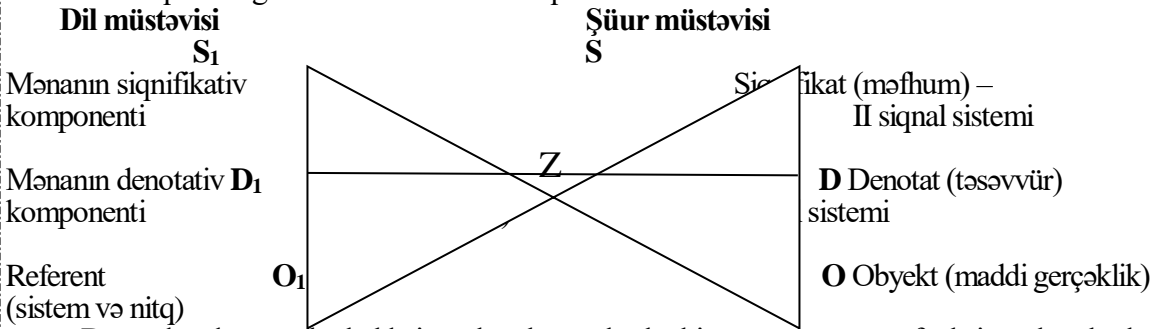
Düşünən varlıq kimi insan hər an, mütəmadi olaraq idraki (təcrübi, yaxud nəzəri) fəaliyyətdə olur, obyektiv aləm onun qarşısında üç aspektdə canlanır: 1) əşyaları, predmetləri onların çoxtərəfli münasibətləri ilə maddi gerçəklik; məkan daxilində – birbaşa müşahidə olunan və qavranılan obyekt; 2) maddi gerçəklik barədə təsəvvür onun hissi yolla (hisslərimizlə – görmə, toxunma və s.) qavranılması – gerçəkliyin birinci siqnalları; 3) ideal (inikas olunmuş) gerçəklik – söz-adlar vasitəsilə parçalanmış, üzvlərə ayrılmış və qeydə alınmış obrazlar, məfhumlar, ideyalar.

Aydındır ki, sözlər etiket kimi sadəcə ad funksiyasını yerinə yetirmir, dildə olan hər bir leksik vahid psixo-fizioloji mahiyyətli olur, dil formasına bürünmüş siqnallar kimi görünməyən, əllə toxunula bilməyən obyektlərin siqnalları olma funksiyasını yerinə yetirir; onları sanki əvəz edir. Beləliklə, “sözlərlə çoxsaylı qıcıqlandırmalar bir tərəfdən bizi gerçəklikdən uzaqlaşdırır, digər tərəfdən məhz sözlər bizi insana çevirir, bizi insan edir” (3, 569).

Təsəvvür və duyğu gerçəkliyin birinci siqnal sistemi kimi insanlara xas olduğu kimi, heyvanlara da aiddir. Bunların arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, heyvanlarda onlar komplekslər şəklində, amorfudur, insanlarda isə onlar sözlər vasitəsilə parçalanmış, ayrılmış şəkildədir. Maddi aləmin və insanların təsəvvürlərinin dil vasitələri ilə parçalanması, ayrılması anlayışı dilçilikdə müxtəlif nəzəriyyələrdə öz əksini, şərhini tapmışdır.

V.Humbolt, L.Veysqerber, Y.Trir bu sahədə dilçilik tarixində dil məzmununun öyrənilməsi metodikasını hazırlamışlar. Bu metodika əsasında dünyanın müxtəlif ölkələrində maddi aləmin dil vasitələri ilə parçalanması, ayrılması qnoseoloji problem kimi deyil, sırf lingvistik aspektdən təhlil olunmuşdur. Doğrudan da, sözlərin müdaxiləsi ilə bizim obyektiv aləm barədə təsəvvür və qavrayışlarımızın ayrılması nəticədə dil-təfəkkür sistemində daha xırda ikitərəfli və birtərəfli vahidlərin yaranması ilə sonuclar ki, bu da semasioloji araşdırmaların əsasında dayanır. İlk nominativ işarələrin (söz, söz birləşməsi) mahiyyəti nəticədə ondan ibarətdir ki, onların nitq aktında reallaşması eyni bir işarə sistemindən istifadə edən kollektivin hər bir üzvündə eyni təsəvvürü oyatmış olur (4, 13). V.Pizani yazırdı ki, sosial akt olan məlumatlar (bildirmələr) tələb edir ki, müəyyən işarələr vasitəsilə danışan, təsəvvürlərini ifadə etsin, öz düşüncəsində canlandırsın (5, 47). Əgər sözlər yaddaşımızda bizim gerçəklik barədə təsəvvürlərimiz şəklində mövcuddursa, deməli, predmetlər də adlandırılma predmeti, göstərilən, işarələnən də maddi aləmin konkret predmetləri olmayacaq, artıq parçalanmış, ayrılmış, təkrarlanan və asanlıqla yenidən nitq aktına qatılan predmet barədə ümumiləşmiş xassələr təcrübənin elementləri şəklində siyasiyadan asılı olmadan reallaşacaqdır.

Söz-ışarələr bu təsəvvürləri adlandıraraq sanki onların “yardımçısı”, əvəzləyicisi olur. Qeyd etmək lazımdır ki, gerçəklik və dil (təfəkkür) arasında birbaşa eyniliyin olmaması və gerçəkliyin hər bir dilin imkanları semantik-struktur sisteminə müvafiq sistemləşdirilməsi, dil mənzərəsi araşdırıcıların “semantik üçbucağı” yeni interpretasiyada təqdim etməsi ilə nəticələnib. Bu sxemin maraqlı olacağını nəzərə alıb burada təqdim edirik:

Doğrudan da, sözü bu halda ıřarə hesab etmək olar ki, söz özünün əsas funksiyası hesab olunan nominativ – representativ vəzifəni yerinə yetirsin, yalnız obyektiv gerçəklik obyektləri barədə bizim təsəvvür və məfhumlarımıza ad vermiş olsun, onları adlandırсын. Təsadüfi deyildir ki, söz-ıřarəni müəyyənləşdirərkən ilk anda diqqəti cəlb edən onun çöl (səsli) və iç (məna) tərəfləri arasındakı qırılmaz, üzvi əlaqə olur. Bu əlaqə tək-cə söz-ıřarənin varlığını, funksional imkanlarını müəyyənləşdirmir, bu əlaqə həm də ıřarənin özünü yaradır, sözdə yeni-yeni dəyərlərin ifadəsi üçün linqvo-psixoloji imkanlar yaradır. A.İ. Smirnitki yazırdı ki, sözün maddi dil qabığı ona görə səsli formadadır ki, məna ilə yüklənmişdir, əks təqdirdə bu birlik dil hadisəsi olmazdı (6, 87). Sözlərdə qeyd etdiyimiz insan kollektivinin qəbul etdiyi forma və məna arasındakı əlaqə mütləq deyil, nisbi səciyyə dəşıyır və pozula bilər. İkitərəfli digər dil vahidlərindən (söz birləşməsi, cümlə) fərqli olaraq tammənəli sözlərin səciyyə-xüsusiyyətlərindən biri də ıřarə formasının (səsli, yaxud qrafik ardıcılıq) bir deyil, kompleks ıřarənlənlə bağlana bilməsi, onu əvəzləməsidir. ıřarənin tərəfləri (göstərən, göstərilən) arasındakı birmənəli uyğunluğun olmaması faktı dilçilikdə “assimetrik dualizm” prinsipi adlanır (7, 240). Dil ıřarəsi kimi sözün bu xüsusiyyəti ona xüsusi semasioloji imkan yaradır, onun ikiqat referensiya – sistemdə və nitq aktında – dəşıyıcı olmasına şərait yaratmış olur.

Söz-ıřarənin mahiyyəti ilə bağlı ikinci əsas xüsusiyyət vaxtilə Sössürün də xüsusi önəm verdiyi ıřarələrin ixtiyariliyidir. Bu məsələ də dilçilikdə çoxdandır ki, dartsılır və araşdırılır. İxtiyarilik semiotik prosesin zəruri şərtlərindəndir. Bu hadisənin iki növü göstərilir: mütləq ixtiyarilik, nisbi ixtiyarilik. Mütləq ixtiyarilik deyərkən, şeylər və əşyalar arasındakı əlaqədə göstərən (ıřarələyən) göstərilən (ıřarənlən) sərbəstliyi, motivlənməməsi nəzərdə tutulur. Nisbi ixtiyarilik isə dildə mövcud olan kök morfemlərdən törədilən elementlər (düzəltmə sözlər) çoxluğunda söz ıřarə və obyekt arasındakı müəyyən semantik payın, hissənin motivlənməsidir, əlaqənin olmasıdır. Mütləq ixtiyariliyin geniş mövqeyi olan dilləri “qrammatik”, nisbi ixtiyariliyin geniş yayıldığı dilləri isə “leksik” dillər adlandırırılar. Sosial funksiyaların təsiri ilə çox halda dildəki ixtiyariliyin sərhəddi daralır və sözlər danışıqda motivli vahidə çevrilir. Qeyd etmək lazımdır ki, söz ıřarənin ixtiyariliyi ümumən, bir qayda olaraq, ənənə ilə tənzimlənilir, ənənədən asılı olur. Belə ki, dil dəşıyıcılarının hər bir nəslə dili özündən əvvəlki nəsilədən hazır şəkildə qəbul edir, bu kortəbii qəbuletmədə heç bir seçim imkanı olmur və ənənəvi olaraq qəbul etdiyi dili müəyyən dəyişmələrlə özündən sonrakı nəsələ təqdim edir, bu proses universal hadisə kimi daimi olaraq təkrarlanır. Bu prosesə uyğun olaraq söz – ıřarə (bütövlükdə dil sistemi) dəyişmələrə müqavimət göstərir, dəyişmə, yeniləşmə yavaş-yavaş təkamül yolu ilə gedir, sistemin və gerçəkliyin məntiqi burada həlledici rol oynayır. Struktur və semantik motivlənmə bəzən silinir, ıřarə isə tam ölçüdə funksional ixtiyariliyini qoruyub saxlayır. Bu ikilik dilçilikdə “sistem – uzus” qarşılaşmasında təhlil olunmuşdur. Söz-ıřarənin ixtiyariliyi bir də orada meydana çıxır ki, ayrıca dil dəşıyıcısı deyil, bütövlükdə dil kollektivi ıřarənlənmənin qayda-qanunlarına, onun funksional mexanizminə medaxilətmə gücünə malik deyildir. Söz ıřarəyə, bütövlükdə dil sistemində şüurlu müdaxilə olsa-olsa, ədəbi dil sferasında mümkündür. Söz ıřarənin semioloji təbiəti idraki kateqoriyaların dil korrelyatı olaraq eyniolma və fərqlənmə əlamətlərinə görə başqa ıřarələrdən seçilir. Sadaladığımız bu cəhətlərinə görə nominativ söz-ıřarələrin hər bir dildə bir neçə struktur-funksional özəlliyi vardır: 1) söz paradiqmatikada (daxilətmə, daxilolma prinsipi), 2) söz sintaqmatikada (əlaqələnmə, məfhumi mənanın uyğunluğu), 3) söz epudeqmatikada (semantik törəmə).

Dilin onomosioloji aspektinin struktur-semantik təhlili belə bir nəticə ilə yekunlaşır ki, dil xüsusi səciyyəli ıřarələr sistemi kimi vahidlərin ikiqat strukturlaşması olaraq onların həm də ikiqat göstərilmədən (vahidlər sistemi daxilində – birinci göstərilmə və nitq aktları daxilində – ikinci göstərilmə) ibarətdir. İlkin (birinci) neytral leksik nominasiya bir sıra qnoseoloji və linqvistik problemləri əhatə edir: söz-adların sosial determinliyi, adların koqnitiv şərtlənməsi, ıřarəyaratmada (adlandırmada) sosial-psixoloji və dil situasiyası, əlamət və predmet adlandırmaalarının əsas xüsusiyyətləri.

Yeri gəlmişkən, bir neçə kəlmə də ikinci dəfə, təkrar adlandırma haqqında. Təkrar leksik nominasiya dildə mövcud olan nominativ vahidlərdən istifadə olunmaqla formalaşan adlandırmadır. Belə nominasiya həm dil, həm də nitq xarakterli hadisə ola bilər. Birinci adlandırmadakı adla predmet arasındakı birbaşa əlaqədən (səs cərgələri və gerçəklik faktı) fərqli olaraq, ikinci, təkrar adlandırma dildə sözün mövcud məna bazasında, lakin yeni məna dəşıyıcısı kimi formalaşır, sanki məfhumlardan biri digərinə keçir. Əslində hər bir nitq aktı eyni zamanda özülüyündə həm də bir adlandırma aktıdır. Dilin praktik, real şüur faktı kimi fəaliyyət göstərməsinin göstəricilərindən biri də insanın dünyada yenidən dərk etdiklərini sözlər və sintaktik modellər vasitəsilə ifadə edə bilmək imkanlarına malik olmasıdır.

Adların nitq faktları kimi yeni işarə funksiyalarının formalaşma mühiti gerçəklikdir, çünki gerçəklik özü adlandırmanın birbaşa təbii referentidir. Ünsiyyət zamanı insanlar sözlər və onların mənalari vasitəsilə deyil, fikirlərlə, düşündükləri ilə əlaqəni təmin edirlər, söz bu məqamda yalnız ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edir (8, 168). Buna görə də nominasiya leksik vahidlərlə məhdudlaşmır, sintaktik vahidlər də (söz birləşməsi və cümlə) adlandırma prosesində iştirak edir. Haqlı olaraq belə hesab edirlər ki, sözyaratma təkcə leksikonun zənginləşməsi deyil, burada onomosioloji aspekt təsvir edilərkən sözyaratma vasitələrindən, onun üsul və modellərindən əhatəli şəkildə bəhs olunmalıdır. Bütün dillərdə adlandırma aktında hadisələr, predmetlər, proseslər və onların əlamətləri, xassələri ilə yanaşı, bütöv situasiya da iştirak edir. Nəzərə alsaq ki, hər bir adlandırma, nominativ işarə müəyyən məfhumu söykənir, məfhum isə predmet barədə hökmlər əsasında formalaşır, deməli, düzəltmə sözün də motivləşmiş hissəsi sonda söz şəklinə ortaya çıxır: “məktəbli”, “o məktəbdə oxuyur” cümləsinin semantik ekvivalenti, yaxud ondan (cümlədən) sözə transferdən başqa bir şey deyildir. Genetik törənmə modeli düzəltmə olmayan söz işarə, şərti, ixtiyaridir, törənmə sözlər isə sadə sözlərlə motivləşir, yaxud onun (sadə sözün) transpozisiyasıdır, düzəltmə söz semantik izi itməmiş işarədir. Dildə bütövlükdə adlandırma prosesi və onun müxtəlif üsulları arasında mürəkkəb əlaqə ilə yanaşı, hər bir üsulun özünəməxsus lingvistik-psixoloji mahiyyəti də müşahidə olunmaqdadır. Adlandırmada bir qayda olaraq, hər üç komponent iştirak edir: gerçəklik (denotasiya sferası), anlam* (siqnifikasiya sferası) və ad (səs cərgəsi). Bu münasibətlər fonunda adın anlamı birbaşa obyektlər sinfi ilə bağlanır, onu adlandırır. Buradakı obyekt-ad münasibəti tarixən dəyişə bilər: törənmə ad, motivləşməmiş ad çevrilə bilər ki, bu prosesin aydınlaşdırılması etimoloji izah tələb edir. Törənmə nominasiyada komponentlərin münasibəti bir qədər mürəkkəbləşir. Bu məqamda ad kimi çıxış edən dildəki mövcud forma funksional aktivlik qazanır, yəni adlandırma deyil, bir addan yeni adlandırılma prosesi baş verir və törənmiş ad motivləşmir. Başqa sözlə, desək, əvvəlcədən mövcud olan dil formasından yeni konseptual məzmun formalaşır. Mütəxəssislərin fikrincə, törənmə nominasiya prosesində qarşılıqlı münasibətdə olan dörd komponent özünü göstərir: gerçəklik – gerçəkliyin məfhumu – dil formasında inikası – dil formasının yenidən məna qazanıb gerçəkliklə bağlanması – dil formasının ikinci (törənmə) işarələnmə funksiyasında işlədilməsi (9, 122).

Son olaraq məfhumu müxtəlif münasibətlər üzərində də qısaca dayanmağı vacib hesab edirik. Məntiqdə və fəlsəfədə məfhumu ikili yanaşma müşahidə olunur. Məfhum bu və ya digər predmetlər, hadisələr sinfi barədə biliklərin sintezi kimi çıxış edir, digər tərəfdən bu sinfin mühüm əlamətlərinin definisiyası kimi təsəvvür olunur. “Definisiya o vaxt zəruri olur ki, məfhumu müəyyənləşdirmək tələb olunur, yəni məfhumun hüdudunu, sərhəddini dəqiqləşdirməklə onu əlaqədə olduğu başqa məfhumlardan fərqləndirmək imkanı yaransın. Bu halda obyektə, əks olunmuş məfhumda yalnız mühüm əlamətlə ayrılır və bu əlamət məfhumdakı başqa biliklərdən ayrılmış şəkildə təqdim olunur” (12, 394).

Məfhumu eyni, ikili baxışa dilçilik ədəbiyyatında da rast gəlirik. S.D.Katsnelsonun konsepsiyasında əsas istiqamət leksik mənanın izahında, eləcə də dil əlaqələrində, dilin funksional mahiyyətində qabarıq nəzərə çarpır. Araşdırıcının fikrincə, məfhumlar iki hissəyə, iki tərəfə malikdir: formal tərəf, ehtivalı tərəf. Formal tərəf elə mühüm, səciyyəvi və ümumi mahiyyətdir ki, predmetin dərk olunması və ayrılması üçün zəruridir. Məfhumun ehtivalı adlandırılan (buna məzmun tərəfi də deyirlər) digər tərəfi isə predmetin bütün əlaqə və münasibətlərini özündə toplayır. Sözün mənasında maddiləşən (obyektivləşən) məfhumun formal hissəsidir. Məfhumun ikinci hissəsi isə (məzmun tərəfi) ehtiyac yoxdursa, nitq prosesinə qatılmır, çünki ünsiyyət zamanı alınan və verilən məlumatda bizim malik olduğumuz bütün biliklərin reallaşmasına, qabarıq ifadə olunmasına ehtiyac duyulmur. Sözlə məfhumun əlaqəsinin dialektik (dəyişkən) səciyyəvi olduğunu xatırladan A.A.Potebnya özək (“formal” hissə) mənanın danışanın və dinləyəninin bir-birini anlaması üçün kifayət etdiyini söyləyir, çünki subyektlər arasındakı əlaqə ümumiliyi xalqa mənsub olmalarıdır. Özək məna xəlqidir, hər bir fərdin anlayıb başa düşdüyü mənadır, uzaq (ehtivalı) mənanın elementləri isə kəmiyyətə və keyfiyyətə hər bir adamda fərqli olduğundan şəxsidir. Müxtəlif mövqeləri ümumiləşdirərək S.D.Katsnelson yazır: “Ümumən desək, bütün məfhumlar o mənada şəxsidir ki, təfəkkür real şəkildə yalnız inkişafda olan saysız-hesabsız fərdlərin təfəkküründə keçmişdə, indi və gələcəkdə mövcuddur və bütün məfhumlar cəmiyyət daxilində təzahür və inkişaf etdiyindən, insanların praktik fəaliyyəti ilə bağlı olduğundan ictimai məzmun daşıyır” (12, 24). Elmi həqiqət bundan ibarətdir ki, ədəbi dilin müxtəlif üslublarında (elmi üslub, bədii üslub, danışq-məişət üslubu) obyektiv aləmin predmet və hadisələrinin eyni söz forması vasitəsilə təfəkkürdə əks olunmuş məntiqi-fəlsəfi ekvivalenti olan məfhumlar məzmunca bir-birindən fərqlənir, hər bir üslubda bir-birinə bənzəməyən əlamətlər önə çıxır.

Nominativ səciyyəvi sözlərin semantikasındakı obyektivlik onların leksik mənasının parametrlərinə görə məfhumla eyniləşir. İstər məfhum, istərsə də leksik məna insan əqlinin, intellektual potensialın obyektiv aləmdən götürüb ümumiləşdirdiyi fraqmentlərin daşıyıcısıdır, sadəcə olaraq biri potensial ideal (məfhum), digəri isə maddi və aktualdır (nitq faktı kimi leksik məna). Dil sisteminin çevikliyi və ümumiləşdirmə imkanının mükəmməlliyi dil-təfəkkür münasibətində birinciyə müəyyən müstəqillik, ifadə etmə sərbəstliyi verir. Leksik məna və sözün müxtəlif mövqələrdə işlənməsi müxtəlif ideyalarla səs strukturu (iç qatda) arasındakı əlaqədən asılıdır, şeylər adlandırılarkən bir tərəfdən onlar çoxluq içərisində fərqləndirilir, digər tərəfdən onların adlarının (işarələrinin) yaddaşda oturmağını şərtləndirir. Hər bir obyektin (denotatın) ayrıca adının insan yaddaşında söz ekvivalentinə malik olması texniki cəhətdən imkan xaricindədir. Dil bu ziddiyyəti müxtəlif vahidlərinin kombinasiya imkanı ilə nizama salır.

* Anlam (smisl) Freqenin konsepsiyasında dil vasitələri ilə daşlanmış informasiyadır (9, 179). Buna görə də məntiqçilər “anlam” və “konsept” anlayışını eyniləşdirirlər. Dilçilikdə “anlam” anlayışı xarici aləmin məfhum-dil formasında inikasıdır və buna görə də dilçilər “anlam” termini ilə yanaşı, “siqnifikat” termini də işlətməyi mümkün hesab edirlər (10, 122).

ƏDƏBİYYAT

1. Ельмслев, Л. Прологомены к теории языка. "Новое в лингвистике", I, М., 1960.
2. Резников, Л.О. Гносеологические вопросы семиотики. Л., 1964.
3. Павлов, И.П. Полное собрание трудов, т. III, М. 1949.
4. Мартынов, В.В. Семиологические основы информатики. Минск, 1974.
5. Пизани, В. Этимология. История – проблема – метод, М, 1956.
6. Смирницкий, А.И. К вопросу о слове (проблема "тождества слова"). М., 1954.
7. Карцевский, С.О. Об асимметричном дуализме лингвистического знака. – Звегинцев, В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях, ч. II, М., 1965.
8. Звегинцев, В.А. Язык и лингвистическая теория. М., 1973.
9. Бирюков, Б.В. Теория смысла Г.Фреге. "Применение логики в науке и технике". М., 1960.
10. Войшвилло, Е.К. Понятие. М., 1967.
11. Кондаков, Н.И. Логический словарь. М., 1971.
12. Кацнельсон, С.Д. Содержание слова, значение и обозначение. М., - Л. 1965.

Açar sözlər: nominasiya, işarə, ilkin nominasiya, törəmə nominasiya, dil sistemi, nitq, məntiq, psixologiya, siqnifikativ, münasibət, əlaqə

Ключевые слова: номинация, знак, первичная номинация, производная номинация, языковая система, речь, логика, психология, сигнификатив, отношение, связь

Keywords: nomination, sign, primary nomination, derivative nomination, language system, speech, logic, psychology, signification, attitude, connection

DİLİN ADLANDIRMA (NOMİNASİYA) FUNKSIYASINDA ƏNTİQİ-LİNGVİSTİK AMİLLƏR

Xülasə

Dilin müxtəlif funksiyaları arasında adlandırmanın xüsusi yeri vardır. Problemin nəzəri istiqamətdə həlli üçün bir sıra elmlərin (məntiq, psixologiya, sosiologiya) qənaətlərindən faydalanmaq lazımdır. Adlandırma bilavasitə lingvistik hadisə olsa da, onun daxili mexanizmi, mahiyyəti məntiqi qanun və hadisələri nəzərə almaqla təhlil olunmalıdır. Gerçəklik, təfəkkür və dillə bağlı olan adlandırmada dilin leksik vahidləri (sadə, düzəltmə, mürəkkəb) xüsusi önəm daşıyır və hər bir dildə özünəməxsus şəkildə təzahür edir. Adlandırmada ikinci cəhət dilin işarə təbiəti ilə bağlı olmasıdır. Hər bir ad müəyyən obyektə adlandırmaqla yanaşı, onun işarəsi, əvəzləyicisi kimi çıxış edir. Dilin onomasioloji aspektinin struktur-semantik təhlili belə bir nəzəri nəticəni təsdiqləyir ki, dil xüsusi səciyyəli işarələr sistemi kimi ikiqat göstərilmədən (vahidlərin sistem daxilində – birinci göstərilmə, nitq parçaları daxilində – ikinci (törəmə) göstərilmə) ibarətdir. İlkin (birinci) neytral leksik nominasiya bir sıra qnoseoloji və lingvistik problemləri əhatə edir: söz-adların sosial determinliyi, adların kognitiv şərtlənməsi, adlandırmada sosial-psixoloji və dil situasiyası...

ЛОГИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ В НОМИНАТИВНОЙ ФУНКЦИИ ЯЗЫКА

Резюме

Номинация занимает особое место среди различных функций языка. Для решения данной проблемы в теоретическом направлении необходимо использовать потенциал ряда наук (логики, психологии, социологии). Номинация – непосредственно лингвистическое явление, однако анализ её внутреннего механизма, сущности следует проводить с учётом логических законов и явлений. В номинации, связанной с действительностью, мышлением и языком, особое значение имеют лексические единицы языка (простые, производные, сложные), проявляющиеся в каждом языке в своеобразной форме. Вторая сторона номинации – её связь с знаковой природой языка. Любое имя наряду с наименованием определенного объекта выступает как его знаковый заместитель.

Структурно-семантический анализ ономазиологического аспекта языка подтверждает теоретический вывод о том, что язык как система особых характерных знаков состоит из двойных показателей (внутри системы единиц – первый показатель, в системе частей речи – второй (производный) показатель). Первичная нейтральная лексическая номинация охватывает ряд гносеологических и лингвистических проблем: социальная детерминированность слов-имен, когнитивная обусловленность имен, социально-психологическая и языковая ситуация в номинации.

LOGICAL-LINGUISTIC FACTORS IN THE NOMINATIVE FUNCTION OF LANGUAGE

Summary

The nomination takes a special place among the various functions of the language. It is necessary to use the potential of a number of sciences (logic, psychology, sociology) to address this problem in a theoretical direction. The nomination is directly a linguistic phenomenon, but analysis of its internal mechanism, essence should be carried out taking into account the logical laws and phenomena. In the nomination related to reality, thinking and language, lexical units of language (simple, derivative, compound) are of particular importance, and they manifest themselves in a peculiar form in each language. The second side of the nomination is its connection with the symbolic nature of the language. Any name along with the nomination of a specific object acts as its sign substitute. The structural and semantic analysis of the onomasiological aspect of the language confirms the theoretical conclusion that language as a system of special characteristic signs consists of double indicators (within the system units – the first indicator, in the system of parts of speech – the second (derivative) indicator). Primary neutral lexical nomination covers a number of epistemological and linguistic problems: social determinism of word-names, cognitive conditionality of names, social-psychological and linguistic situation in the nomination.